Golden Research Thoughts
ISSN 2231-5063
Volume-3, Issue-4, Oct-2013 Available online at www.aygrt.isrj.net

संत एकनाथ रचित भारूडांचे स्वरूप

महादेव देशमुख
सहयोगी प्रा.व मराठी विभाग प्रमुख संगमेश्वर कॉलेज सोलापूर

ÃÖÖ¸üÖ¿Ö :- मध्ययुगीन मराठी वाङ्.मयात संत वाङ्.मयाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. या साहित्याच्या समकालीन महानुभाव संप्रदाय दत्तसंप्रदाय हे संप्रदाय लोकप्रबोधनाचे कार्य करीत होते. पा वारकरी संप्रदायाच्या साहित्याला अधिक प्राधान्य दिले गेले. इतर संप्रदायामध्ये कविता हा रचना प्रकार रूढ होता किंबहुना त्या रचनाची निर्मिती केली गेली नाही. या वारकरी साहित्यामध्ये अभंग, ओवी, विराणी, हरिपाठाचे अभंग आणि 'भारूड' हया रचना प्रकाराची उत्पत्ती पाहणार आहोत. भारूड म्हणजे 'बहुरूढ' लोकप्रिय गीत भारू + गूढ = भारूड. भारूड म्हणजे जनगीत अशा विविध नावांनी ओळखले जाते. भारूडाची स्वरचना ज्ञानेश्वर आणि नामदेव इत्यादी महत्वपूर्ण संतांनी केली आहे. पण या रचना कूटस्वरूपाच्या आहेत. ज्या रचनामध्ये कूट आहे, यक्ष प्रश्न आहे, त्यातील रहस्याचा उलगडा केला •ÖÖÝÖÖ.

प्रस्तावना-

त्यामधील अर्थ हा प्रवाही स्वरूपाचा असतो. एकूणच वारकरी साहित्यातील तुकाराम यांनीही भारूडे रचली आहेत. त्या सर्व रचनांमधून जनप्रबोधन हा हेतू होता. तत्कालीन समाज विविध प्रश्नांनी त्रस्त होता त्याला जागृत करण्यसाठी प्रभावी साधन म्हणून या 'भारूड' हा रचनाप्रकार सर्वाधिक लोकप्रिय केला तो संत एकनाथांनीच म्हणून भारूड म्हटले की आपल्या समोर चटकन नाव येते ते संत एकनाथांचेच. एकनाथ या रचनेमध्ये रूपकाची योजना केली आहे. त्यामध्ये विनोद आणि अध्यात्माची भर घातली आहे. त्यांच्या भारूडांमध्ये विषय आणि आशयाच्या तसेच अभिव्यक्ती सौंदर्याचा परमोच्च बिंदू आहे. ती सर्वश्रेष्ठच आहेत असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही,

मराठी मनाला भारूडांचे गारूडच आहे. असे म्ह™»Ö •ÖÖÝÖ. महाराष्ट्र ही संतांची परंपरा आहे. कोठे ना कोठे भजन, कीर्तन आणि विविध संताच्या पालखीच्या निमित्ताने वारकरी एकत्र येतात तेव्हा भारूड ही रचना सादर केल्या शिवाय दिंडी पुढे जाऊ शकत नाही. म्हणून आता आपण एकनाथांच्या भारूडांचे स्वरूप पाहत असताना त्यांचे चरित्रांवरून व्यक्तिमत्वही लक्षात येईल.

संत एकनाथांचे व्यक्तिमत्व:

इ.स. ११८२ ते पुढे शिवकालापर्यंत इस्लामी राजवट ¤¿Ö³Ö¸ü ÆüÖêŸÖß. त्यांच्या धर्मप्रचाराचे कार्य जोरात चालले होते. पण येथील धर्मसत्ता उध्दवस्त होत आहे. हे तत्कालीन विचारवंत आणि संतांना अत्यंत दुःखप्राय अशा घटना पहावयास मिळत होत्या त्याचे अपार वाईट वाटत हÖÖŸÖ. ÃÖÖŸÖ एकनाथांना याचा खूट वाईट वाटत होते, जनार्दनस्वामीच्या मार्गदर्शनाखाली ज्ञान घेतलेले एकनाथ अशा घटना पाहत

असताना खूप व्यथित होत होते. भक्तीमार्गांचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे ध्येय उरी बाळगून वाङ्.मय लेखन व कीर्तन प्रवचन या माध्यमातून लोकजागृती केली. एकनाथांनी पुढे एकनाथ भागवत, रूक्मिणी स्वयंवर, भावार्थरामायण, हस्ताफलक, चिरंजीवपद, आनंदलहरी, शुकाष्टक इत्यादी. ग्रंथ लिहिले अभंग,गौळणी,पदे, भारूडे अशा विविध रचनांची निर्मिती केली. इ.स.१५८३ मध्ये वारकरी संप्रदायाचे महामेरू ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचा जीर्णोध्दार केला. संत एकनाथंचे दातृत्व आणि कर्तृत्व श्रेष्ठ होते कारण त्यांच्या ठायी समन्वशील वृत्ती अधिक प्रमाणात होती. त्यांच्या एकूण जीवनातच भूतदया,सर्वाभूती समभाव, अहिंसा आणि मानवतावाद परिपक्व दृष्टी होती. वैदिक परंपरेचा व संस्कृत भाषेचा †×³Ö´ÖÖन आणि पांडित्य असून ही त्यांची वृत्ती सौजन्यशील शांत आणि प्रेमळपणाची होती. त्यांच्या नसानसात व्यक्तिविकास आणि समाजसुधारणा, परमार्थ आणि संसार इत्यादी महत्वाच्या पैलूंचा समन्वय होता.

संत एकनाथांनी एकनाथी भागवत, रूक्मिणी स्वंयवर, भावार्थ रामायण इत्यादी वाङ्.मयनिर्मिती केली आहे. हे करत असताना त्यांना बहुजन समाजात अध्यात्म, भक्तीचा प्रचार आणि प्रसार करावयाचा होता म्हणून त्यांनी स´ÖÖ•ÖÖ»ÖÖ धर्म, नीतीची शिकवण देण्यासाठी लोक शिक्षकांची भूमिका स्वीकारून त्यांनी अभंग,पदे,गौळणी आणि भारूडे इत्यादीचे लेखन केले. एकनाथांनी धर्मजागरण आणि लोकरंजनासाठीच भारूडांची निर्मिती केली आहे. त्याकाळाची गरज ओळखून नाथांची भारूडामध्ये सामाजिक विषय घेतलेले आहेत. आणि

सामान्य लोकांपर्यंत विचार पोहचविले. समाज पूर्णपणे भ्रामक कल्पना व अंधश्रध्देमध्ये बुडून गेला होता. मूळ धर्मापासून लांब गेला होता म्हणून त्याला एकसंघ करणे व सश्रध्द विचाराचा बनविणे ही महत्वाची कामगिरी केली.

भक्तीप्रसार सामान्यांच्या भाषेत करणे त्यांचे मनोरंजन करणे त्यांना आवश्यक वाटत होते. संत एकनाथांनी भारूडासाठी लोककलावंत,विविध जातीचे व्यावसायिक, †Ö-ÖÔÖ-पांगळे,अन्य धर्मातील उपजाती, पशुपक्षी,वस्तू,सामान्य सांसारिकांचे अनुभव असे विषय निवडले. त्या मधून भक्तीचा डांगोरा पिटला धर्मजागरण करणे,विठ्ठल भक्तीचा प्रसार करणे हाच हेतू त्यांनी ठेवला होता.

भारूडातील रूपकात्मकता :

प्रतिभावान रूपक आणि दृष्टांताच्या भाषेतच विचार व्यक्त करीत असतो. एकनाथांच्या बाबतीत हे विधान सार्थ आणि योग्य असे आहे कारण एकनाथांनी आपल्या प्रतिभेला वाट मोकळी करून दिली. भारूड या रचनेत दोन अर्थ असतात एक वाच्यार्थ आणि दुसरा लक्षणार्थ या दोन्हीची सांगड घालून भारूडामध्ये रूपकांचा वापर केला आहे. वास्ताविक पाहता अध्यात्मिक तत्व आणि अनुभव यावरच लौकिक जीवनातील व्यक्ती,घटना,प्रसंग,वस्तू, पशूपक्षी या परिचित रूपकांचा वापर केला आहे. वाचार्थ्यांने भारूडात लोकरंजन करणारा अर्थ असतो. तर लक्षणार्थ नुसार आध्यात्मिकतत्व प्रतिपादन करणे हे उद्देश असतात. उदा.'विंचू चावला' या भारूडामध्ये कामवासना नाहीशी करणे,दुःखद गोष्टभ्मध्यून बाहेर पडणे ही रूपकात्मकता अशा घटनांमधून मांडलेली असते हेच प्रमुख वैशिष्टये आहे.

एकनाथ भारूडांचे स्वरूप :

संत एकनाथांनी एकूण तीनशे भारूडे लिहिली आहेत. त्यामध्ये एकूण शंभर सव्वाशे विषयाची निवड करून मनोरंजन आणि लोक प्रबोधन केले आहे. भारूडांच्या संख्येबाबत शं.गो.तुळतुळे आणि डॉ.मुकुंद दातार यांच्या एकवाक्यात नाही. हे जरी वाद असले तरी एकनाथांनी लिहिलेल्या भारूडांची विषयविचारानुसार आठ विभाग करता येतील. १.देवताविषयक २. लोकसंस्कृतीचे उपासकांवरील ३. सांसारिक जीवनातील अनुभव दर्शन ४. प्राणी,पक्षीविषयक ५. विविध वस्तुविषयक ६. गद्यस्वरूपातील पत्रे ८. संकीर्ण विषयावरील रचना नाथांच्या भारूडांचे आठ विभागÖÖÝÖß»Ö विषयांनुसार आपण त्यातील एकेका विभागातील भारूडांचे स्वरूप पाहूया.

१) देवताविषयक भारूडांमधून विठ्ठलभक्ती,समाजात प्रचलित असलेले देव देवता आणि त्यांचे उपासक देवीला प्रसन्न करण्यासाठी 'दार उघड बया' या अभंगात देवतांचे स्तोत मांडले आहे. त्यातून सामान्यजनांची सुटका होणे ही काळाची गरज बनली आहे. नाथांनी अंबाबाई, मसाई,जोखाई, यल्लम्मा,सटवाई,खंठोबा,बहिरोबा,म्हसोबा,महालक्ष्मी इत्यादी देवतांची उदाहरणे देवून विठ्ठल भक्तीचा महिमा सांगितला आहे.

२) लोकसंस्कृतीच्या उपासकांवरील बेतलेल्या भारूडांमधून उपासकांचे महत्व आणि त्यांची समाजातील महत्वपूर्ण भूमिकांचे नेमकेपण सांगितले आहे. नीतीची शिकवण आणि मनोरंजन करणे ही वासुदेव,पांगुळ,पिंगळा,भुत्या,जोगवा,बाळ संतोष,बहुरूपी,शकून इत्यादींचा वापर केला आहे. या उपासकांचा वेष आणि वेगळपण,वाद्ये,उपासना इत्या¤ãß“ÖÖ वेगळया पध्दतीने एकनाथांनी स्वीकार केला आहे. आणि त्यांच्या भूमिकेशी तन्मयतेने व समरसभावाने त्यांच्या विषयी लिहीले आहे. तसेच त्या त्या उपासकांचा समाजाची जडणघडण होण्यासाठी कसा उपयोग होतो. किंबहुना विषयासुखा पासून दूरराहून परमार्थ साधाना हाच उपदेश केला आहे. कोणाची निंदा करू नये किंवा एखादी व्यक्ती कोणत्याना कोणत्या अवयवांनी अपंग असेल तर त्याचाही समाजाने स्वीकार करÖ¾ÖÖ †ÃÖÖÖÆß प्रेमळपणाचा व सहाकार्याची सल्ला देतात, तसेच लोककला जाती,वृत्ती,व्यवसाय,पेशा इत्यादी गोष्टींचा अधिक्षेप न करता समदृष्टीने त्याचा भारूडात समावेश केला आहे. म्हणजेच नाथ येथे कलावंतांच्या भूमिका आणि त्यांच्या वृत्तीशी एकाग्र होऊन ÃÖ´Ö¸ÃÖ –ालेले आहेत हेच वैशिष्टये.

३) संसारिक अनुभवातील भारूडामधून वेगवेगळे अनुभव सांगून त्यांना आपुलकीचा उपदेश करतात.अशा भारूडांमधून येणारे विषय उदा. लग्न,सासुरवास,नवरा बाहेरख्याली, पत्नी बदफैली, पत्नी नांदायला न येणे, कुणाचा मुलगा वाईट मार्गाला लागणे,कुणाला भुताने –पपाटणे असे विविध प्रकारच्या विसंगती समाजामध्ये असतात. ते सर्व भारूडाचे विषय नाथांनी बनविले आहेत. संसार हा क्षणभंगुर आहे संसारात सुख नाही त्यातून मुक्त होण्यासाठी भक्तीचा मार्गच सर्वश्रेष्ठ आहे. म्हणून नाथांनी बायला,दादला,नकटी,थट्टा,भूत,लग्न,बाजार,स्वप्न,इत्यादी सारख्या भारूडांमधून उपदेश केला आहे. गरिबी सारखा विषय,कुबुध्दि,अठराविश्वे दारिद्रय हेही विषय हाताळले आहेत. स्त्री ही विषय अत्यंत कुशलतेने मांडून स्त्री ही वासनाच खाण आहे. तिच्यामुळे जसे घडते तसेच बिघडते, म्हणजेच येथे इंद्रियावर नियंत्रण,शुध्द चारित्र्याचे विषय मांडून स्त्रीची अभिलाषा धरणे हा मोठा कलंक आहे. हे विचार त्यांनी सांगितले.

४) प्राणी व पक्ष्यांच्या माध्यमांतून काही प्राणी पवित्र आहेत तर काही अपवित्र,शुभ अशुभ,शकून इत्यादी विषयासाठी त्यांनी पोपट,टिटवी,साप,कुत्रे,येडका,बैल,पाखरू,विंचू या प्राणी व पक्षांच्या माध्यमातून गुरूपदेश केला आहे. आणि अशा दुःखातून जÖß¾ÖÖ“Öß ´ÖÖŒÖÖ –ÖÖ»Öß ¯ÖÖ×Æ•Ö.

Golden Research Thoughts
ISSN 2231-5063
Volume-3, Issue-4, Oct-2013 Available online at www.aygrt.isrj.net

५) विविध वस्तूंविषयी भारूडांमधूनही अध्यात्मिक अर्थ स्पष्ट केले आहेत. अशा रूपकांमधून समाजावर उत्तम परिणाम होतो त्यासाठी काही वस्तूची उदाहरणे दिली आहेत. ²ÖÖÆ»Ö,'ÖÖगडे,बिंब,सुई,मिरच्याआणि डोह, रहाट,दळण इत्यादी वस्तूमधून ही नाथांनी विजे विषय हाताळले ते समाज मनाला पटणारे आहेत.

६) विविध जाती जमातीचे खेळ व इतर विषय यामध्ये जे आजही गावगाडयाबाहेर त्यांच्या रूपातून मनोरंजन होत असते. आणि या जमातीच मनोरंजनपर खेळ करून आपला चरिताथ चालवितात अशा लोकखेळांवरही नाथांनी भारूडे लिहून लोकप्रबोधन केले आहे. उदा. कोल्हाटी,ड Ö²ÖÖ¸ß, गारूडी, दरवेशी,लपंडाव,फुगडी,हमाम
पिंगा,विटीदांडू,भोवरा,चैंडूफळी,टिपरी,हुतूतू यासारख्या खेळांच्या आधारे नाथांनी लोकरंजन साधले आहे आणि भक्तीचा प्रसार केला आहे.

७) गद्यस्वरूपातील पत्रामधून कल्पक आणि शोधक दृष्टीची एक चुणूक दिसून येते. अशी भारूडे रूपकात्मक आहेत. त्याकाळातील प्रशासन आणि त्यांचा पत्रव्यवहार पाहता आला म्हणून त्यांनी पत्रात्मक रूपके,त्यांनी लिहिली आहेत. त्याची ³ÖÖÂÖÖ ±úÖ¸¿Öß x´ÖxÁÖÖŸÖ ´Ö¸ÖŠß †¿Öß †ÖÆê. ^¤Ö. अर्ज,अभयपत्र,ताकीदपत्र,आशीर्वादपत्र विनंतीपत्र, जाबाचिठ्ठी, †Ö•Ö¤ÖÃŸÖ.

-ान,वैराग्य,शांतता,दया,क्षमा यासाठी समाजात विविध विचार रूजले पाहिजेत अशा विचारांची पेरणी नाथांनी केली आहे. थोडक्यात यामधून विकार आणि वासना यांचा नीटसा विचार करून समाजजागृत केले आहे. शुध्द चारित्र्या आणि नीती शिकवली आहे. गावाविषयी प्रेम,आस्था असणे ही गरजेचे †ÖÆê.

संत एकनाथांनी भारूडांमधून समाज जीवनाचे आणि त्यातल्या त्यात ग्रामजीवनाचे दर्शनच घडविले आहे.गावाच्या वेशीतील आणि गावगाडया बाहेरील विषय आणि निसर्गाची उपयुक्तता,व्यावहारिक दृष्टीकोन,नवी दिशा यांचे दिग्दर्शन केले आहे. समाजाला भक्तीचा उपदेश करताना त्यांचे मनोरंजनही महत्वपूर्ण आहे. असेच स्वरूप भारूडातून दिसून येते.

<u>संदर्भग्रंथ</u>

१) संत एकनाथ दर्शन - हे.वि.इनामदार
२) नाथांचे भारूड -यू.म.पठाण
३) संतकवी एकनाथ -मुकुंद दातार
४) पाचसंतकवी -शं.गो.तुळपुळे